

Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια: Σχεδιάζοντας μια πολιτιστική διαδρομή στα ίχνη των Ελλήνων αρχόντων της Λατινοκρατίας¹

Ευρυδίκη ΚΑΤΣΑΛΗ
Αλεξάνδρα ΚΩΣΤΑΡΕΛΛΗ

Abstract

The island of Euboea has been subject to a substandard level of cultural heritage management. Cultural routes are an important tool as far as cultural management is concerned. The aim of this article is to present a proposal concerning a cultural route in Central Euboea, and the central aspect is a group of Late Byzantine churches with similar architectural and artistic characteristics.

The main route includes five sites of interest, each one of them focused on a Byzantine church. The route can easily embrace some optional visits to a group of monuments with similar characteristics. Following the main road from Chalkis to Kymi, the route leads us at Agios Dimitrios in Makrihori. The Church of the Dormition of the Virgin in Spelies follows, and the next visit is the village of Oxilithos, at Agios Nikolaos Ritzanon. The fourth stop is at the Church of the Metamorphosis of Christ in Pyrgi and the trail ends at Agios Dimitrios in Hania Avlonariou.

The information derived from the architecture, frescoes and inscriptions of these churches contributes to our knowledge concerning sponsors in the region of Central Euboea in the early 14th century. Through the evidence provided by this group of monuments, the visitor understands that artistic and building activity on the island was still vigorous in the early 14th century and thus can easily conceive the socio-cultural 'scenery' of this era.

As a conclusion, the proposed cultural tour could become a beneficial tool for the culture management of Euboea. The main objective of the plan is to create a pole of attraction for 'cultural visitors' through the proposed network, thus leading to general touristic development in the region. The expansion of the proposed route is dominated by factors concerning the visitors, such as the available time, and their age, knowledge and interests, and can work as a case study for framing other similar routes in Euboea.

Εισαγωγή

Ο πολιτιστικός τουρισμός κατατάσσεται στις λεγόμενες ήπιες ή εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Αποτελεί νέα, καινοτόμο οπτική για τον σύγχρονο τουρισμό, εντάσσεται στο πλαίσιο ανάπτυξης της

---

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στους συναδέλφους μας από τις πρώην 23η ΕΒΑ και ΙΑ' ΕΠΚΑ, οι οποίοι στάθηκαν δίπλα μας στην πορεία αυτής της ερευνητικής διαδρομής. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τους συντηρητές αρχαιοτήτων Σ. Καρνέζο και Α. Γιαννακόπουλο για την φωτογραφία της επιγραφής από τον ναό της Αγίας Άννας Οξυλίθου. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε την κα Μ. Χατζηνικολάου, εμπειρογνώμονα σε θέματα τουρισμού και συνεργάτιδα του 'Διαζώματος', για την ενθάρρυνσή της και για τις πολύτιμες συμβουλές της στην πορεία της σύνταξης αυτού του άρθρου.

πολιτιστικής επιχειρηματικότητας² και έχει στόχο την προβολή ορισμένων χαρακτηριστικών του πολιτιστικού αποθέματος μιας περιοχής. Διαθέτει διευρυμένες δυνατότητες, καθώς παρέχει τον συνδυασμό δεδομένων, που μπορούν να αντληθούν από τις αρχαιότητες και το φυσικό περιβάλλον μιας περιοχής. Ο συνδυασμός αυτός έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός προϊόντος που μπορεί να αξιοποιηθεί όλο τον χρόνο. Βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα του όλου εγχειρήματος είναι οι σαφείς στόχοι, ώστε να προκύψουν επαρκώς τεκμηριωμένα, αυθεντικά προϊόντα ευέλικτης μορφής, τα οποία δεν θα απευθύνονται μόνο σε Έλληνες.

Τα τελευταία χρόνια δίνεται έμφαση στον πολιτιστικό τουρισμό, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη,³ με βασικό στόχο την αξιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος.⁴ Στο πλαίσιο της διεύρυνσης της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς εντάσσεται και η κατηγορία των πολιτιστικών διαδρομών, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικό εργαλείο διαχείρισής της.⁵ Δεν αναπαράγουν τα στερεότυπα του μαζικού τουρισμού, αλλά ερμηνεύουν πολιτιστικά το τοπίο που διατρέχουν, αξιοποιώντας επιλεγμένους θεματικούς άξονες, σχετιζόμενους με την ιστορία και την τέχνη της κάθε περιοχής.

Στην προκειμένη περίπτωση η Εύβοια, αν και προσφέρεται για τη χάραξη ποικίλων θεματικών «πολιτιστικών δικτύων», παρουσιάζει έλλειμμα πολιτιστικής διαχείρισης.⁶ Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση μιας πρότασης για τη χάραξη μιας πολιτιστικής διαδρομής με θεματικό άξονα επιλεγμένους υστεροβυζαντινούς ναούς της κεντρικής Εύβοιας, μιας περιοχής με μεγάλη πυκνότητα ναών, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Εύβοια.⁷ Για τη διαμόρφωση της προτεινόμενης διαδρομής, η οποία έχει διττό χαρακτήρα καθώς απευθύνεται τόσο στον επισκέπτη με ιστορικά-αρχαιολογικά ενδιαφέροντα, όσο και στον επισκέπτη-προσκυνητή, ελήφθησαν υπόψη οι παρακάτω παράμετροι:

- α. Η χωρική συγκέντρωση σημαντικού αριθμού υστεροβυζαντινών ναών συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου.
- β. Οι σωζόμενες κτητορικές επιγραφές σε αρκετούς από τους ναούς.
- γ. Ο ζωγραφικός τους διάκοσμος και τα εργαστήρια των ζωγράφων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή.
- δ. Η μέχρι σήμερα διατήρηση των τοπιολογικών, φυσιογραφικών στοιχείων στην περιοχή.

Πρόκειται για μνημεία γενικά γνωστά στην επιστημονική κοινότητα, ωστόσο για την απόκτηση μιας άλλης οπτικής σχετικά με αυτά, απαιτείται κίνητρο ακόμα και για έναν επισκέπτη με ειδικές γνώσεις.

Η προτεινόμενη οδική διαδρομή

Η προτεινόμενη οδική διαδρομή, η οποία περιλαμβάνει πέντε σημεία-στάσεις, μπορεί να επεκταθεί με ορισμένες προαιρετικές επισκέψεις και να πραγματοποιηθεί μέσα σε μία ημέρα (Εικ. 1). Ειδικότερα, ξεκινώντας από την Χαλκίδα με κατεύθυνση προς την Αμάρυνθο, στο δρόμο προς την Άνω Βάθεια συναντάται ο πρώτος προαιρετικός σταθμός, η Παναγίτσα Άνω Βάθειας. Σε απόσταση 27 χλμ. ακολουθεί ο πρώτος από τους βασικούς σταθμούς, ο Άγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι. Η δεύτερη

2. Συκκά 2013.

3. Υπάρχει το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών (Institut Européen des Itinéraires Culturels Européen des Itinéraires) με έδρα το Λουξεμβούργο http://www.culture-routes.lu/rhp/fo_index.php?/τελευταία τροποποίηση Μάϊος 5, 2013. Βλ. επίσης Παππής 2002, 5-14.

4. Ενδεικτικά αναφέρονται: η Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων, το Κάστρον Περίπλους, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής. Πειραματική Ενέργεια Archi-Med. *Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων, το Κάστρον Περίπλους, Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής, Πειραματική Ενέργεια Archi-Med.*

5. Γενικά για τις πολιτιστικές διαδρομές βλ. Αυγερινού-Κολώνια 1995, 104-111; 2009, 3-8.

6. Καραβασίλη και Μικελάκης 1999, 86, όπου η μεταξύ άλλων αναφερόμενη διαδρομή με τίτλο «Βυζαντινές εκκλησίες και Μεσαιωνικά κάστρα», είναι γενική και όχι ιδιαίτερα ελκυστική.

7. Πρόκειται για στοιχείο το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τη σπανιότητά τους στην υπόλοιπη Εύβοια βλ. Παππάς 2004-2005, 108-111; Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68-69.

στάση σε απόσταση μόλις 14 χλμ. προτείνεται να γίνει στην Παναγία στις Σπηλιές, και η επόμενη στον Οξύλιθο και συγκεκριμένα στον Άγιο Νικόλαο Ριτζάνων. Στον Οξύλιθο, για να ολοκληρωθούν οι προαιρετικές επισκέψεις, μπορεί να γίνει μία ακόμη στάση στο ναό της Αγίας Άννας. Στον ίδιο οικισμό διατηρείται και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, από τα τέλη του 13ου αι., στον οποίο έχουν πρόσφατα πραγματοποιηθεί εργασίες αποκατάστασης καθώς και εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού του διακόσμου.⁸ Σε απόσταση 9 χλμ. ακολουθεί η στάση στη Μεταμόρφωση στο Πυργί και η διαδρομή καταλήγει μετά από λίγα λεπτά στον επιβλητικό Άγιο Δημήτριο στα Χάνια Αυλωναρίου.

Πρώτος θεματικός άξονας: Ο σταυρεπίστεγος αρχιτεκτονικός τύπος

Βασικό κοινό χαρακτηριστικό των συγκεκριμένων μνημείων, άμεσα αντιληπτό από τον επισκέπτη, είναι ο αρχιτεκτονικός τους τύπος. Ανήκουν όλα στον τύπο του σταυρεπίστεγου,⁹ εκτός από τον μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό της Αγίας Άννας στον Οξύλιθο (Εικ. 2 και 3).¹⁰ Ωστόσο, με αφορμή την προαιρετική επίσκεψη στην Αγία Άννα Οξύλιθου μπορεί να γίνει λόγος για τα δεδομένα που μας παρέχει ο συγκεκριμένος αυτός αρχιτεκτονικός τύπος,¹¹ στον οποίο εντάσσονται ναοί συνήθως μικρών διαστάσεων και είναι δημοφιλής σε διάφορες περιοχές.¹² Για την εξάπλωσή του κατά την εποχή της Λατινοκρατίας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις: ότι ο τύπος γνώρισε πλατιά διάδοση είτε λόγω περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων των εντόπιων είτε λόγω έλλειψης της απαιτούμενης πείρας από πλευράς των τεχνιτών είτε λόγω του ότι ανταποκρινόταν στο πνεύμα των κρατούντων Λατίνων, οι οποίοι δεν θα έφεραν αντίρρηση για έναν «ουδέτερο» αρχιτεκτονικό τύπο.¹³

Στην κεντρική Εύβοια διαπιστώνεται η παρουσία πολλών σταυρεπίστεγων ναών στα τέλη του 13ου αι. και στις αρχές του 14ου αι.¹⁴ Οι περισσότεροι σταυρεπίστεγοι ανήκουν στην κατηγορία Α1 και εντοπίζονται σε τρεις γεωγραφικές ενότητες (Εικ. 4). Οι περιοχές αυτές κατά φθίνουσα σε αριθμό ναών σειρά είναι η περιοχή Κύμης - Αυλωναρίου, η περιοχή Αμαρύνθου - Αλιβερίου και τέλος μικρό-

8. Αν και πρόκειται για σταυρεπίστεγο ναό, δεν έχει περιληφθεί στη διαδρομή καθώς σε αυτόν δε διατηρείται κτητορική επιγραφή. Ωστόσο, μπορεί κανείς εύκολα να τον επισκεφτεί καθώς βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του οικισμού. Βλ. κυρίως Velmans 1977, 198; Εμμανουήλ 1991; Λιάπης 1971, 108-114; Παππάς 2004-2005, 86-88; Τριανταφυλλόπουλος 2012, 146; Φουστέρης 2006, 76-79.

9. Γενικά για την αρχιτεκτονική των μνημείων που συμπεριλαμβάνονται στην εν λόγω διαδρομή βλ. Παναγίτσα Άννα Βάθειας; Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 132, 133, 136; Ορλάνδος 1951, 112-113 εικ. 2; Παππάς 2004-2005, 95-96. Άγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι: Koder 1973, 163; Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 132; Εμμανουήλ 1991, 27-31; Παππάς 2004-2005, 90-92; Φουστέρης 2006, 73. Παναγία στις Σπηλιές: Emmanuel 1990, 451; Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 132-134, 136; Λιάπης 1971, 124-126 εικ. 30-31; Παππάς 2004-2005, 94; Φουστέρης 2006, 80. Άγιος Νικόλαος Οξύλιθου: Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 132, 134-136; Λιάπης 1971, 105-106 εικ. 24, 25; Παππάς 2004-2005, 92-93. Μεταμόρφωση του Σωτήρος Πυργίου: Koumoussi 1987, 13; Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 80-82, 85, 132, 134-136; Γεωργοπούλου-Βέρρα, 1977, 11; Λιάπης 1971, 131-131 εικ. 32; Φουστέρης 2006, 59. Άγιος Δημήτριος στα Χάνια Αυλωναρίου: Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 98, 134, 136; Κατσάλη 2015, 719-728; Παππάς 2004-2005, 77-82; Φαράντος 1980, 368-370; Φουστέρης 2006, 67-68. Ειδικότερα σχετικά με τη χρονολόγηση ανέγερσης των συγκεκριμένων μνημείων βλ. παρακάτω σημ. 18.

10. Για τον ναό βλ. Emmanuel 1991, 193-194; Κακαβάς 2006, 268-269; Λιάπης 1971, 102-103 εικ. 22-23; Παππάς 2004-2005, 93. Βλ. και παρακάτω σημ. 17. Τοιχογραφημένα μνημεία, τα οποία ανήκουν στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο στην Εύβοια, είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι (1393) και ο Άγιος Νικόλαος στον Πύργο (τρία στρώματα, από το 1250/75 έως 1310). Εμμανουήλ 1992, 77.

11. Γενικά για τον τύπο βλ. Γκιολές 1992, 62-63 με βιβλιογραφία; Γκράτζιου 2010, 93-107; Δημητροκάλλης 2000, 42-51; Μπούρας 1994, 40.

12. Ενδεικτικά: Κρήτη (Γκράτζιου 2010, 93-107), Μάνη (Δρανδάκης 1995, 21), Κυκλάδες και Δωδεκάνησα (Κατσιώτη 1996-1997, 271).

13. Μαστορόπουλος 2004-05, 355. Η Γκράτζιου (2010, 108, 123-125) διαφωνεί με την άποψη ότι η ανέγερση πολλών μικρών μονόχωρων εκκλησιών στην Κρήτη αντανάκλα τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των εντόπιων.

14. Küpper 1990, σποραδικά και ειδικότερα 132-134; Εμμανουήλ 1992, 77; Παππάς 2004-2005, 108; Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68; 2012, 141.

τερος αριθμός ναών εντοπίζεται στην περιοχή Στενής - Καθενών. Από τις τρεις αυτές ενότητες επελέγησαν οι περιοχές Κύμης - Αυλωναρίου και Αμαρύνθου - Αλιβερίου γιατί συνδυάζουν δύο θεματικούς πυλώνες της διαδρομής, δηλαδή σταυρεπίστεγους ναούς με κτητορικές επιγραφές.

Βασικό στοιχείο της τεκμηρίωσης αυτής της διαδρομής συνιστά η κατανόηση του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου, δημιούργημα του 13ου αιώνα. Αρχικά ο σταυρεπίστεγος ναός κατατασσόταν στις βασιλικές,¹⁵ ενώ αργότερα θεωρήθηκε ξεχωριστός αρχιτεκτονικός τύπος και τα εντοπισμένα παραδείγματά του κατατάχτηκαν σε κατηγορίες¹⁶. Σκόπιμο είναι να τονιστεί ότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η καταγωγή του σταυρεπίστεγου ναού.¹⁷

Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι οι σταυρεπίστεγοι ναοί που περιλαμβάνονται στη διαδρομή εντάσσονται στα πρώιμα δείγματα, ενώ ο Άγιος Δημήτριος στο Αυλωνάρι αποτελεί μετασκευή παλαιότερου ναού σε σταυρεπίστεγο και τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο ανέγερσης των υπόλοιπων ναών¹⁸. Ωστόσο ο σταυρεπίστεγος τύπος, ο οποίος κατά κανόνα υιοθετείται σε επαρχιακά μνημεία, παραμένει αρκετά δημοφιλής στο νησί και επί Τουρκοκρατίας.¹⁹

Αναλογικά με το πλήθος των σταυρεπίστεγων ναών στην Εύβοια, η απουσία τρουλαίων ναών

15. Millet 1916/1974, 48 -53.

16. Αρχική κατάταξη: Ευαγγελίδης 1931, 270. Συστηματική κατάταξη: Ορλάνδος 1935, 41-52. Πρόταση για ένα σύστημα τυπολογικής κατάταξης: Δωρής 1991, 45-46. Για τον σταυρεπίστεγο αρχιτεκτονικό τύπο βλ. επίσης: Küpper 1990; Επιτροπής 2010, 141-152; Φουστέρης 2006, 3-5, 183-185. Ειδικά για την κατανομή των σταυρεπίστεγων ναών στην Εύβοια βλ. Koder 1973, 159-164, 162 (χάρτης); Παππάς 2004-2005, 108-110; Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68; 2012, 141 σημ. 1, 142 σημ. 14 με βιβλιογραφία. Σχετικά με άλλα μνημεία αυτού του τύπου στην Εύβοια βλ. ενδεικτικά Δημητροκάλλης 1963, 52-75; 1964, 31-37; 1983, 271-280; 1998-2000, 49-62; Φαράντος 1983, 289-306; 1984-1985, 373-390.

17. Για την καταγωγή του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου βλ. κυρίως Küpper 1990; Millet 1916/1974, 48-53; Δημητροκάλλης 1966, 187-211; Ορλάνδος 1935, 41-52. Πιο πρόσφατα: Cιγρίτς 2010, 566, όπου η γένεση του τύπου τοποθετείται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Για τα σταυρεπίστεγα μνημεία του Δεσποτάτου βλ. Καπάνης 2005, κυρίως 172-196. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο συσχετισμός της προέλευσης του τύπου στην Κρήτη με την ιδιαίτερη διάδοση που γνωρίζει η μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με προεξέχον χαμηλό εγκάρσιο κλίτος στο νησί. Βλ. σχετικά Επιτροπής 2010, 142 κ.ε.

18. Ειδικότερα, η ανέγερση της Παναγίτσας Άνω Βάθειας (Κοίμηση της Θεοτόκου) μπορεί να χρονολογηθεί, σύμφωνα με εγχάρκτη επιγραφή, στα 1311 (Εμμανουήλ 1991, 30; Μπούρας 2001, 196; Παππάς 2004-2005, 96 και σημ.711 όπου βιβλιογραφία για πρωιμότερη χρονολόγηση του μνημείου, η οποία όμως δεν ισχύει; Σκούρας 1998, 72, όπου ο ναός περιλαμβάνεται στους ναούς της Αμαρύνθου και όχι σε αυτούς της Άνω Βάθειας).

Η ανέγερση του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι μπορεί να τοποθετηθεί λίγο πριν την εικονογράφηση του, το 1303, (Εμμανουήλ 1991, 27-31; Παππάς 2004-2005, 92, 108). Γενικά για τον ναό και ειδικότερα για τον τοιχογραφικό διάκοσμό του βλ. Emmanuel 1991, 194; Koder 1973, 161; Velmans 1977, 197; Εμμανουήλ 1991, 33 κ.ε.; 1992, 199; Παππάς 2004-2005, 80; Σκούρας 1998, 141; Φουστέρης 2006, 73-75.

Έτος ανέγερσης της Παναγίας στις Σπηλιές, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, είναι το 1311 (Velmans 1968, 191; 1977, 198-199; Λιάπης 1971, 122, 129; Παππάς 2004-2005, 94, 108). Γενικά για τον ναό και ειδικότερα για τη ζωγραφική του βλ. Emmanuel 1990, 451-467; 1991, 193 εκ. 5; Velmans 1968, 204-225; Λιάπης 1971, 124-129; Παππάς 2004-2005, 94; Σκούρας 1998, 168-169.

Η ανέγερση του Αγίου Νικολάου Ριτζάνων πρέπει να έγινε λίγο πριν την τοιχογράφηση του, το 1304 (Koder 1973, 161; Παππάς 2004-2005, 93, 108. Για το ναό και ειδικότερα για τη ζωγραφική σε αυτόν βλ. Emmanuel 1991, 193; Velmans 1977, 198; Εμμανουήλ 1992, 79; Λιάπης 1971, 105-107; Σκούρας 1998, 152-153).

Η Αγία Άννα Οξυλίθου πρέπει να κτίστηκε στις αρχές του 14ου αι. οπότε και χρονολογείται η πρώτη φάση τοιχογράφησης της (Λιάπης 1971, 101-104; Παππάς 2004-2005, 93; Βλ. και παραπάνω σημ. 10). Γενικά για τον ναό και ειδικότερα για τις τοιχογραφίες του βλ. Emmanuel 1991, 194; Εμμανουήλ 1992, 80; κυρίως Κακαβάς 2006, 267-289; Σκούρας 1998, 153.

Ο ναός της Μεταμόρφωσης στο Πυργί, πρέπει να κτίστηκε στα τέλη του 13ου αι. βλ. Emmanuel 1991, 189-190, 193; Γεωργοπούλου-Βέρρα, 1977, 11; Εμμανουήλ 1992, 77-79 σποραδικά; Λιάπης 1971, 115; Παππάς 2004-2005, 108; Τριανταφυλλόπουλος 2012, 142; Φουστέρης 2006, 59. Γενικά για τον ναό και ειδικότερα για τη ζωγραφική του βλ. Koumoussi 1987, 31- 145, 231- 262 κ.ε.; Velmans 1968, 193-204; 1977, 198; Λιάπης 1971, 130-133; Σκούρας 1998, 165; Τριανταφυλλόπουλος 2012, 141-154; Φουστέρης 2006, 59-61.

Ο Άγιος Δημήτριος στα Χάνια Αυλωναρίου πρέπει να απέκτησε την σημερινή του μορφή γύρω στα τέλη του 13ου αι. βλ. Bouras 1995, 585-589; Koder 1973, 163; Κατσάλη 2015, 719-728; Παππάς 2004-2005, 79-80; Φουστέρης 2006, 67. Γενικά για τον ναό και ειδικότερα για το ζωγραφικό διάκοσμό του βλ. Emmanuel 1991, 187-188, 193; Εμμανουήλ 1992, 77-79 σποραδικά; Κατσελάκη 2015, 729-740; Σκούρας 1998, 81-82; Φαράντος 1980, 368-370; Φουστέρης 2006, 68-72, πίν. 21-23.

Γενικά για την αρχιτεκτονική των συγκεκριμένων μνημείων βλ. παραπάνω σημ. 9.

19. Σκούρας 1998, 23.

με το εμβληματικό για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και την ορθοδοξία αρχιτεκτονικό στοιχείο του τρούλου προκαλεί απορία.²⁰ Η παρουσία σταυρεπίστεγων ναών αυτή την περίοδο, αφενός δηλώνει τις κατασκευαστικές ευκολίες έναντι των τρουλαίων ναών και αφετέρου υποδηλώνει τη δράση τοπικών συντεχνιών,²¹ στοιχεία που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας τάσης στην ανέγερση ναών όπως υποδηλώνουν αντίστοιχα δεδομένα και από άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές.²²

Δεύτερος θεματικός άξονας: Οι κτητορικές επιγραφές

Όσον αφορά στο δεύτερο θεματικό άξονα της διαδρομής σημειώνεται ότι στα μνημεία που περιλαμβάνονται στη διαδρομή, εκτός του ναού της Παναγίτσας στην Άνω Βάθεια και του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου, σώζονται κτητορικές επιγραφές. Το τελευταίο μνημείο επελέγη ως τέρμα της διαδρομής, παρόλο που δε διατηρεί κάποια κτητορική επιγραφή, γιατί είναι ένα σημαντικό μνημείο, η ανέγερση του οποίου αναμφίβολα οφείλεται στη χορηγία σημαίνουσας προσωπικότητας, η οποία θεωρείται ότι συνδέεται με τη στρατιωτική διοίκηση της περιοχής.²³ Επομένως, το θέμα της χορηγίας, αναδεικνύεται σε θεμελιώδες στοιχείο τεκμηρίωσης της διαδρομής. Η συγκριτική ανάλυση των επιγραφών με την παρατήρηση, καθώς οι περισσότερες από αυτές διατηρούνται σε καλή κατάσταση και βρίσκονται σε εμφανή σημεία, παρέχει τη δυνατότητα ποικίλων διαπιστώσεων. Πρόκειται για επιγραφές που αφορούν σε περιπτώσεις ατομικών και συλλογικών χορηγιών. Συγκεκριμένα, στον Άγιο Νικόλαο Ριτζάνων,²⁴ στη Μεταμόρφωση στο Πυργί,²⁵ και στην Αγία Άννα στον Οξύλιθο²⁶ έχουμε συλλογικές χορηγίες. Η περίπτωση του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι καθώς και της Παναγίας στις Σπηλιές αφορούν σε ατομικές χορηγίες (Εικ. 5). Το ίδιο πιθανόν ισχύει και για τον ναό στα Χάνια Αυλωναρίου. Τα παραδείγματα συλλογικής χορηγίας δύο ή περισσότερων πιστών είναι πολλά και διάσπαρτα.²⁷ Εντοπίζονται πλήθος παραδειγμάτων και εκτός Εύβοιας, ενώ επισημαίνεται η διαχρονικότη-

20. Η απουσία τρούλου έχει επηρεάσει το εικονογραφικό πρόγραμμα των τοιχογραφημένων ευβοϊκών μνημείων. Εμμανουήλ 1992, 78. Για τη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος στους σταυρεπίστεγους ναούς βλ. Φουστέρης 2006, και ειδικότερα για την επίδραση της απουσίας τρούλου στη συγκρότηση του εικονογραφικού προγράμματος σε αυτούς βλ. κυρίως 15, 183-187, 234, 237-238, 241, 243; Küpper 1990, 152.

21. Σύμφωνα με τον Δ. Τριανταφυλλόπουλο (1992, 68) τα μνημεία της κεντρικής Εύβοιας σχετίζονται περισσότερο με τα μνημεία της Αττικής, σε αντίθεση με αυτά της βόρειας Εύβοιας, που σχετίζονται με τα μνημεία της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και παρουσιάζουν λιγότερες δυτικές επιδράσεις.

22. Σε λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως στην Κρήτη, υποχωρούν οι τρουλαίοι ναοί. Βλ. Γκράτζιου, 2010, κυρίως 222. Στην Νάξο (Κάππας 2008, 119) όλα τα παραδείγματα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τετράστυλου τοποθετούνται στη μέση Βυζαντινή περίοδο.

23. Αυτό συνάγεται από το εικονογραφικό πρόγραμμα, στο οποίο εντοπίζεται έντονη παρουσία στρατιωτικών αγίων. Εμμανουήλ 1992, 78.

24. Η επιγραφή στον Άγιο Νικόλαο Ριτζάνων Οξύλιθου έχει ως εξής: † ANE[KE]/ NHCTH O ΘΙΟ/C/ KE ΠANCEY/ ΤΟC ΝΑΟC ΟΥ/ΤΟC ΤΟΥ ΕΝΑΓΙ(ΟΙC)/ ΠΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑ/ΡΑ ΧΗΝΔΡΟΜΗ/C KE ΕΞΟΔΟΥ ΛΕ/ ΟΤΟC ΤΟΥ ΑΥΒΕΛ/ΛΑ KE ΤΗ<C>ΧΗΝΒΙΟΥ/ ΑΥΤΟΥ ΗΡΗΝΗC KE/ ΤΟΥ ΥΙ(ΟΥ) ΑΥΤΟΥ ΔΗΜ[Η]ΤΡΙ/ΟΥ ΑΜΑ ΧΗΝΒΙΩ/ KE ΤΑΙΚΝΟΙC/ ΕΤΟΥC CΤΩΙΒ/ (ΙΝΔ) β (6812=1304) (Koder 1973, 166-167 αριθ. 10, από όπου και η μεταγραφή που υιοθετείται εδώ; Λιάπης 1971, 107, πιν. 61α).

25. Η επιγραφή από τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Πυργί έχει ως εξής: [ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ] ΠΑΝC[ΕΠ] ΤΟC ΝΑΟC ΟΥΤΟ(C) ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Κ(ΑΙ) Θ(ΕΟ)Υ Κ(ΑΙ) C(ΩΤΗ)Ρ(ΟC)/ [ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ] ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΑΛΗC Τ(Η)C ΜΕΛΗΔ(Ο)ΝΗ [ΚΑΙ]/ [Τ]ΩΝ ΤΕΚΝΩ[Ν ΑΥΤΗC ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΟC ΑΜΑ CΥΜΒΙΟ] Κ(ΑΙ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΜΑ CΥΜΒΙΟ Κ(ΑΙ)/ [ΤΕΚ]ΝΗC [ΑΥΤΩΝ Ε]Ν ΕΤΕΙ ρω[ιη:δ:] (1296 ή 1310/11) [C] ΥΝ(?)ΕΠΛΗΡΩΘ[Η] ΜΗΝ(Ι) CΕΠΤΕΜΒΡΙΩ/ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟC Θ + ΚΘ' ΗΜΕΡΑ CΑΒΒΑΤΩ - ΞΙΒ. Kalopissi-Verti, 1992, αριθ.31, 83-84; Koumoussi 1987, 13, 15; Γεωργοπούλου-Βέρρα 1977, 10; Παππάς 2004-2005, 85 σημ. 624. Εδώ χρησιμοποιείται (χωρίς τη στίξη) η μεταγραφή από: Τριανταφυλλόπουλος 2012, 142.

26. Η επιγραφή στην Αγία Άννα στον Οξύλιθο έχει ως εξής: ΒΑΡΒΑΡΑC, ΜΑΡΙΝΑC, ΚΑΙ ΜΑΡΙΑC ΑΜΑ CΙΝΒΙΩΝ ΑΥΤΩΝ ΗΚΕΤΩΝ ΕΤΟΥC CΤΩΟΗ (1370). Κακαβάς 2006, 272 σημ. 13 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, από όπου και η μεταγραφή, που παρατίθεται; Λιάπης 1971, 106.

27. Σε πολλούς ναούς της Κρήτης (14ου-15ου αι.) διατηρούνται ανάλογες αφιερωματικές επιγραφές. Μακροσκελείς αφιερωματικές επιγραφές με μνεία πολλών δωρητών συναντώνται σε ναύδρια της Μάνης. Αντίστοιχα παραδείγματα εντο-

τα της συγκεκριμένης συνήθειας. Οι επιγραφές που αφορούν σε ατομικές χορηγίες είναι κατά κανόνα περιορισμένες. Η αναφορά του ονόματος του Πανσεβεστάτου Μιχαήλ του Ταμισά στην κτητορική επιγραφή στον Άγιο Δημήτριο στο Μακρυχώρι μας παραδίδει επιπλέον τον τίτλο του, ο οποίος αφορά σε επίσημο αξίωμα διοικητικής φύσεως,²⁸ επομένως ο κτήτορας του συγκεκριμένου ναού αποτελούσε εξέχουσα προσωπικότητα της περιοχής. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τον Μιχαήλ Παχωμέρη, κτήτορα της Παναγίας στις Σπηλιές (Εικ. 6), αν και στην επιγραφή δεν περιλαμβάνεται κάποιος τίτλος ή κάποιο προσδιοριστικό.²⁹

Πα την ταυτότητα των υπόλοιπων χορηγών θα μπορούσε να σημειωθεί ότι ένας εξ αυτών, ο Γεώργιος Ιερέας,³⁰ τέκνο της Καλής της Μελιδόνη, στο ναό της Μεταμόρφωσης στο Πυργί προέρχεται από την εκκλησιαστική ιεραρχία, (Εικόνα 7). Στους παραπάνω ναούς δεν εντοπίζεται κάποιο πορτραίτο αφιερωτή. Ωστόσο η παρουσία ναών με κτητορικές επιγραφές, που αφορούν σε συλλογικές και ατομικές χορηγίες, στις οποίες περιλαμβάνεται και τιτλούχος στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Εύβοιας στις αρχές του 14ου αι., κάνουν ιδιαίτερα ελκυστική την υπόθεση ύπαρξης ενός ευκατάστατου πυρήνα ορθόδοξων οικογενειών στην περιοχή. Γενικά, η επώνυμη αναφορά ενός ικανού αριθμού χορηγών χωρίς τίτλους και υψηλή κοινωνική θέση στις αφιερωματικές επιγραφές των ναών σε ολόκληρο τον βυζαντινό κόσμο, υποδεικνύει μια εξέλιξη η οποία μπορεί να συσχετιστεί με τον κατακερματισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη μείωση της συγκεντρωτικής αυτοκρατορικής εξουσίας της Κωνσταντινούπολης· στην περίπτωση της Εύβοιας σχετίζεται με την αποκοπή του νησιού από την πολιτική και πολιτιστική επιρροή της εξαιτίας της λατινικής κατάκτησης.

Μελετώντας συνολικά τις επιγραφές των συγκεκριμένων μνημείων διαπιστώνεται η ανώτερη κοινωνική θέση των ανδρών, καθώς προτάσσεται πάντα το όνομα του συζύγου, ενώ το όνομα της συμβίας συχνά δεν αναφέρεται. Ωστόσο και η γυναίκα κατέχει τη δική της σταθερή θέση στην κοινωνία της εποχής.³¹ Έτσι, το όνομα της Καλής της Μελιδόνη, πιθανόν χήρας καθώς δεν αναφέρεται όνομα συζύγου, προηγείται στην επιγραφή στη Μεταμόρφωση στο Πυργί και μέσα στο Ιερό εικονίζεται η μορφή της προστάτιδας αγίας της, της αγίας Καλλιόπης (:).³² Σημειώνεται ότι η απεικόνιση αγίας στο χώρο του Ιερού, ξεφεύγει από το καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα αυτής της εποχής.³³ Αντιστοίχως και η γυναίκες που αναφέρουν τα ονόματά τους χωρίς άλλο προσδιοριστικό παρά μόνο αυτό των ικετών, αν και τα προτάσσουν από αυτά των συζύγων τους, δεν επιθυμούν να αυτοπροβληθούν αλλά απλά να ικετεύσουν για την απόκτηση τέκνων στην Αγία Άννα, επώνυμη αγία του ναού στον Οξύλιθο, όπου εντοπίζεται η συγκεκριμένη επιγραφή.³⁴

Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης της Παναγίτσας στην Άνω Βάθεια εντοπίζεται στο ότι η εγχάρα-

πίζονται και στην Κύπρο (Kalopissi-Verti 1992, 35-37). Στη Ρόδο έχει σωθεί μία μόνο μαρτυρία συλλογικής προσφοράς (Χριστοφοράκη 2000, 464). Αρκετές περιπτώσεις συλλογικής χορηγίας αφορούν σε τοιχογράφηση ναών του τέλους του 13ου έως τις αρχές του 14ου αι. στη Νάξο (Πα ναξιακά μνημεία 13ου αι. βλ. Kalopissi-Verti 1992, 25, 35, 37, 41 αριθ. 34, 35, 36, 37, 38 και 14ου αι. βλ. Kostarelli in press, αντίστοιχα).

28. Η επιγραφή από τον Άγιο Δημήτριο στο Μακρυχώρι έχει ως εξής: ANE/KENE/KENHCTH/ Ο ΘΙΟC KE/ ΠΑΝCΕΥΠΤ/ΟC ΝΑΟC ΟΥΤΟC/ ΠΑΡΑCΥΝΔΡΟΜ/ΗC (ΚΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ Π/ΑΝCΕΒΕCΤΑΤΟΥ ΜΗΧ/ΑΗΛ ΤΟΥ ΤΑΜΗCΑ (ΚΑΙ) ΤΗ(C) CΗΝΒΙ/ΟΥ ΑΥ(ΤΟΥ) ΗΡΙΝΗC· ΕΤΟΥ(C) CΤΩΙΑ+ (6811=1302/3). Εμμανουήλ 1991, 31 σημ. 58 όπου οι παλαιότερες μεταγραφές της επιγραφής και η σχετική βιβλιογραφία. Εμμανουήλ 1992, 77.

29. Η επιγραφή από την Παναγία στις Σπηλιές έχει ως εξής: Βόρειο τμήμα: ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙ(ΟC) Κ(ΑΙ) ΠΑΝCΕ- ΠΤ(ΟC) ΝΑ(ΟC) ΤΗ(C) ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝ(ΗC) ΔΕCΠΟΙΝ(ΗC) ΗΜΩΝ Τ(ΗC) ΟΔΗΓΗΤ[ΡΙΑC...]. Νότιο τμήμα: Δ]Ι Ε[Ε]ΟΔΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΧΩΜΕΡ[Η Α]ΜΑ CΥΜΒΙ(Ω) (ΚΑΙ) ΤΕΚΝ(ΟΙC) Κ[...]. ΤΟΥ ΕΤΟΥCCTΩΙΘ [...]. Koder 1973, 176 αριθ. 12.

30. Από επιγραφή στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι (1393) προέρχεται το όνομα του χορηγού ιερέως Σταματίου. Εμμανουήλ 1992, 77; 2003-2004, 169.

31. Πα τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία βλ. Laiou 1982, 249 κ.ε. 260.

32. Gerstel 2006, 152.

33. Ωστόσο αντίστοιχες περιπτώσεις εντοπίζονται και αλλού. Ενδεικτικά: Κωσταρέλλη 2013, 149 σημ. 849 με σχετικά παραδείγματα; Μουρίκη 1975, 52.

34. Κακαβάς 2006, 272.

κτη επιγραφή,³⁵ όπου αναφέρεται μόνο μία χρονολογία,³⁶ θεωρείται ότι ταυτίζεται με την ημερομηνία ανέγερσης του ναού.³⁷

Η ύπαρξη ευκατάστατων χορηγών στην Εύβοια ήταν λογικό να οδηγήσει στην ανάπτυξη του εντόπιου καλλιτεχνικού δυναμικού ήδη από τον 13ο αι. και στη μετάκληση ζωγράφων από άλλες περιοχές κατά τον 14ο αι.,³⁸ στοιχεία που επιβεβαιώνονται από τις πηγές.³⁹ Η μετακίνηση καλλιτεχνών από την Εύβοια πρέπει να θεωρείται δεδομένη και κατά τον 14ο αι.⁴⁰ Ωστόσο, δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία για την ταυτότητα των ζωγράφων που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή, ενώ αιγιματική παραμένει η υπογραφή Ε.Ι.Β. στη Μεταμόρφωση στο Πυργί.⁴¹ Επομένως στρεφόμενοι στην πολύτιμη μαρτυρία του γραπτού διακόσμου των μνημείων, διαπιστώνουμε την ύπαρξη καλλιτεχνικών εργαστηρίων, στην παραγωγή των οποίων μπορούν να προσγραφούν τα συγκεκριμένα σύνολα, τα οποία παρουσιάζουν ποικιλία στην ποιότητα.⁴²

Η επιλογή εικονογραφικών θεμάτων, όπως ο Παλαιός των Ημερών στο μέτωπο της αψίδας, η Φιλοξενία σε περίοπτη θέση⁴³ και ο Μελισμός στην αψίδα, μαρτυρά τη θεολογική κατάρτιση των χορηγών και των ζωγράφων, αλλά και μια πρακτική ήπια αντίσταση του εντόπιου ορθόδοξου πληθυσμού απέναντι στο καθολικό δόγμα.⁴⁴ Ιδιαίτερη θέση στα ευβοϊκά μνημεία κατέχουν οι στρατιωτικοί άγιοι, γεγονός το οποίο ενδεχομένως οφείλεται στις προτιμήσεις των κτητόρων.⁴⁵ Η επιλεκτική επισήμανση δυτικών κυρίως εικονογραφικών στοιχείων έχει ως στόχο να εισάγει ευρύτερα τον επισκέπτη στις εξωτερικές επιδράσεις που δέχεται η τέχνη σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Η μνημειακή ζωγραφι-

35. Της εγγάρκτης χρονολογίας από την Παναγίτσα Άνω Βάθειας ΕΤ(ΟΥΣ), ΣΤΩΙΘ' (6819=1311) προηγείται η επίσης εγγάρκτη επιγραφή: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ, η οποία πρέπει να είναι μεταγενέστερη από τη χρονολογία (Ορλάνδος 1951, 119-120). Ωστόσο ο J. Koder (1973, 167 αριθ. 13) μεταγράφει τα συγκεκριμένα χαράγματα ως ενιαία επιγραφή.

36. Χαράγματα εντοπίζονται και αλλού, όπως στην Εύβοια τα αδημοσίευστα χαράγματα επί των τοιχογραφιών στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παναγίτσας) στο Αλιβέρι και στο καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Γαλατάκη (Δούκουρης 2009, 82), αλλά και σε άλλες περιοχές (ενδεικτικά: Ορλάνδος 1939-40, 90-92).

37. Koder 1973, 167; Παππάς 2004-2005, 96. Σημειώνεται ωστόσο ότι στην αυτοψία που διενεργήθηκε τον Μάιο του 2013 η συγκεκριμένη επιγραφή δεν εντοπίστηκε.

38. Πρόκειται για τους Κρήτες Θεόδωρο Γραϊκό (Greco) και Νικόδημο Καλόγηρο (Calogero), που μετακαλούνται το 1316 στο νησί για να ζωγραφίσουν. Τριανταφυλλόπουλος 1992, 69.

39. Μαρτυρείται σε επιστολή του Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου, ο οποίος ζητά από «τον Τοννίκην κυρ Ευθύμιον» (1218) να πείσει τον ζωγράφο Νικόλαο από την Εύβοια να μεταβεί στη Ναύπακτο προκειμένου να διακοσμήσει τον ναό της Παναγίας, αφού ο ζωγράφος Επιφάνιος από τη Θήβα αρνήθηκε να αναλάβει τη συγκεκριμένη δουλειά. Παννούλης 2010, 207 σημ. 1298 με βιβλιογραφία; Εμμανουήλ 1992, 76.

40. Αυτό συνάγεται και από τη διαπιστωμένη συγγένεια μεταξύ του ζωγραφικού διακόσμου της Αγίας Άννας Οξυλίθου με αυτόν στον Άγιο Δημήτριο κοντά στο χωριό Κουνουπίτσα Μεθάνων, 14ος αι. Mitsani 2000, 237-243, εικ. 6-10; Κακαβάς 2006, 287.

41. Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68.

42. Στην Εύβοια εντοπίζονται ναοί, στη ζωγραφική των οποίων διαπιστώνεται η προσήλωση στην κομνηνεία παράδοση με επιδράσεις και από τη σύγχρονη ογκηρή τεχνολογία (Μεταμόρφωση στο Πυργί (1296), βλ. Velmans 1968, 192-204); Γεωργοπούλου-Βέρρα 1977, 9-38; Καλοπίση-Βέρτη 1999, 78), αλλά και ορισμένα σύνολα, όπου ακολουθείται η τυπική επαρχιακή εκδοχή, στο πλαίσιο της οποίας τα υστεροκομνηνεία πρότυπα συμφύρονται με παλαιολόγια στοιχεία (Άγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι, (1302/3), Άγιος Νικόλαος Ριζάνων (1304), Άγιος Δημήτριος στο Αυλωνάρι (περίπου 1300), βλ. Εμμανουήλ-Γερούση 1984-85, 391-420; Εμμανουήλ 1991; Καλοπίση-Βέρτη 1999, 79; Κατσελάκη 2015, 734) ή αποτελούν απλοποιημένη επαρχιακή τάση της παλαιολόγιας τέχνης (τμήματα του διακόσμου της Οδηγήτριας στις Σπηλιές (1311), βλ. Emmanuel 1990, 466-467; Velmans 1968, 204-225, β' στρώμα Αγίας Θέκλας (τέλη 13ου αι.) και γ' στρώμα Αγίου Νικολάου στον Πύργο (περίπου 1300), βλ. Koumoussi 1987, 247 κ.ε.; Εμμανουήλ 1991, 224-225; Εμμανουήλ-Γερούση 1984-85, 402 κ.ε. Απαντούν βέβαια και σύνολα, που ξεφεύγουν από τη συντηρητική τάση, πλούσια σε αρχαϊσμούς (Εμμανουήλ 1991, σποραδικά; Emmanuel 1991, 194-195) με κύρια χαρακτηριστικά τα ογκώδη σώματα, την πλούσια πτυχολογία, την πλαστικότητα και την εκφραστικότητα των προσώπων (τμήμα τοιχογραφιών του ναού της Οδηγήτριας στις Σπηλιές (1311), βλ. Emmanuel 1990, 451-467 και 465-466; Καλοπίση-Βέρτη 1999, 79). Για εργαστήρια στη δραστηριότητα των οποίων προσγράφεται η ζωγραφική των ξεταζόμενων μνημείων και των υπόλοιπων σύγχρονων τοιχογραφημένων ναών στην Εύβοια βλ. Εμμανουήλ 1991, σποραδικά και κυρίως 222-225; 1992, 79-80; Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68.

43. Τριανταφυλλόπουλος 2012, 145-152. Βλ. επίσης Εμμανουήλ 1992, 77; Φουστέρης 2006, 60 (Μεταμόρφωση στο Πυργί), 73-74 (Άγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι), 81 (Παναγία στις Σπηλιές).

44. Για το θέμα βλ. γενικά Γκιολές 2004, 271-281. Ειδικά για την Εύβοια βλ. Τριανταφυλλόπουλος 2012, 141-154.

45. Εμμανουήλ 1992, 79.

κή ελάχιστα έχει επηρεαστεί από τη δυτική τέχνη αν και η περιοχή βρισκόταν κάτω από τη Λατινική κυριαρχία,⁴⁶ φαινόμενο το οποίο κατά κανόνα απαντά και στις υπόλοιπες λατινοκρατούμενες περιοχές αυτή την περίοδο.⁴⁷

Το σύντομο διάστημα της βυζαντινής κατοχής του νησιού από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282), πρέπει να δημιούργησε ένα αίσθημα αισιοδοξίας στους ντόπιους.⁴⁸ Επιπλέον επισημαίνεται ότι η επισκοπή Αυλώνος,⁴⁹ όπου ανήκαν τα εξεταζόμενα μνημεία, υπαγόταν στον Λατίνο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα μεγαλύτερη άνεση στην έκφραση.⁵⁰ Πιθανότατα η τοιχογράφηση ναών στον απόηχο αυτής της βραχείας περιόδου ανεξαρτησίας, κυρίως στην κεντρική Εύβοια,⁵¹ έχει χαρακτήρα αντίστασης κατά των Λατίνων.⁵²

Ο επισκέπτης λοιπόν, μέσα από τις μαρτυρίες που προσφέρει το συγκεκριμένο δίκτυο ναών, μπορεί να αντιληφθεί ότι η οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα στο νησί παρέμενε ακμαία στις αρχές του 14ου αι. και καλείται να ανασυνθέσει με αδρές γραμμές το κοινωνικό-πολιτιστικό σκηνικό της εποχής, στο οποίο πρωταγωνιστικούς ρόλους κατείχαν οι χορηγοί, οι άρχοντες ή οι απλοί άνθρωποι της υπαίθρου, οι οποίοι δαπάνησαν χρήματα για την κατασκευή και την τοιχογράφηση των συγκεκριμένων ναών.

Η υλοποίηση

Μετά την ανάλυση των δύο βασικών θεματικών αξόνων της διαδρομής δηλαδή σταυρεπίστεγος τύπος και χορηγία, πρέπει να αναφερθούμε στα στάδια υλοποίησης αυτής της ιδέας. Στο πρώτο στάδιο εντάσσεται η δημιουργία διαδικτυακής πλατφόρμας, η οποία θα περιλαμβάνει το σχεδιασμό της διαδρομής. Θα διαρθρώνεται σε αρκετά επίπεδα ώστε να καλύπτει τις απαιτήσεις των χρηστών ανάλογα με τα ενδιαφέροντα, το γνωστικό επίπεδο και την ηλικία τους. Οι χρήστες της εφαρμογής θα έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν τα δεδομένα εύκολα, πριν τη διαδρομή ή και μετά, μέσα από χάρτες, πίνακες, σχέδια, φωτογραφίες, video, ηχητικά αρχεία, κείμενα (π.χ. ιστορικά στοιχεία, περιγραφή κατάστασης διατήρησης, βιβλιογραφία), μηχανή αναζήτησης, γλωσσάρι.⁵³

Στόχος αυτής της προσέγγισης είναι ο εμπλουτισμός του δικτυακού τόπου με νέα δεδομένα όχι μόνο για τα ήδη τεκμηριωμένα μνημεία αλλά για το σύνολο των μνημείων της περιοχής. Η εφαρμογή αυτή με τον συνεχή εμπλουτισμό της μπορεί να εξελιχθεί σε μια εικονική περιήγηση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και ζωγραφική της κεντρικής Εύβοιας του 14ου αι. Αν και δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει το σύνολο των διαθέσιμων πληροφοριών για τα μνημεία, αναμφίβολα θα δημιουργήσει την υποδομή για τη σύνθεση πολιτιστικών διαδρομών. Πρόκειται για διαδραστικό μέσο, καθώς ο χρήστης μπορεί να διαμορφώσει μόνος του διαδρομές. Μπορεί επίσης να αποτελέσει αφορμή για τη δημιουργία ομάδας φίλων των συγκεκριμένων μνημείων με ποικίλες δραστηριότητες⁵⁴ και να αξιοποιηθεί από

46. Emmanuel 1990, σποραδικά; Velmans 1968, 204-225; Εμμανουήλ 1991, σποραδικά; 1992, 79-80 με παραδείγματα. Παππάς 2004-2005, 94; Τριανταφυλλόπουλος 2012, 141-154.

47. Ενδεικτικά: Δωδεκάνησα (Κατσιώτη 1996-97, 286, 297), Νάξος (Κωσταρέλλη 2013, 111-113; Μητσάνη 2000, 118-120), Πελοπόννησος (Καλοπίση-Βέρτη 2007, 70 σημ. 40), Κρήτη (Παπαδάκη-Ökland 1992, 491-514).

48. Τριανταφυλλόπουλος 1992, 68. Για τα ιστορικά στοιχεία αυτής της περιόδου βλ. πρόχειρα Ράπτης 2004.

49. Για την επανασύσταση της επισκοπής Αυλώνος βλ. πρόχειρα Παππάς 2004-2005, 109.

50. Τριανταφυλλόπουλος 2012, 153.

51. Κατά τον 13ο και 14ο αι. τοιχογραφούνται έντεκα μνημεία στην Εύβοια, τα οποία κυρίως βρίσκονται στο κεντρικό τμήμα του νησιού. Εμμανουήλ 1992, 76.

52. Τριανταφυλλόπουλος 1992, 69.

53. Για ανάλογες διαδικτυακές εφαρμογές διαχείρισης πολιτιστικών αγαθών βλ. ενδεικτικά: Περιλήψεις των ανακοινώσεων του International Workshop on Virtual Archaeology Museums & Cultural Tourism (VAMCT), 25-28 September, 2013, Delfi.

54. Ενδεικτικά: σχολικές εκπαιδευτικές δράσεις, ταινίες μικρού μήκους, διαγωνισμοί φωτογραφίας.

ευπαθείς ομάδες τουρισμού (ΑΜΕΑ, ομάδες από αναμορφωτήρια, γηροκομεία, νοσοκομεία, θεραπευτικές κοινότητες), καθώς πρόκειται για μνημεία εύκολα προσβάσιμα.

Ένα ακόμα στάδιο σχεδιασμού είναι η δημιουργία εφαρμογής για κινητά τηλέφωνα, που θα παρέχει πληροφορίες στους χρήστες της, εφαρμογή που θα καθιστούσε τη στρατηγική προώθησης και καθορισμού της ταυτότητας της περιοχής (*marketing & branding*) πρωτοπόρα για τα ελληνικά δεδομένα.

Ουσιαστικής σημασίας για την πραγματοποίηση της συγκεκριμένης τουριστικής μελέτης, την ολοκλήρωση της οποίας συμπληρώνουν τα δύο προαναφερθέντα στάδια εφαρμογής, αποτελεί η υλοποίηση της τουριστικής διαδρομής στο φυσικό χώρο. Στόχος μας είναι μετά την πλήρη τεκμηρίωση, η εποπτεία, προώθηση και οργάνωση όλων των απαιτούμενων διαδικασιών προκειμένου η μελέτη αυτή να αποτελέσει ένα πιστοποιημένο εργαλείο ανάπτυξης πολιτιστικού τουρισμού για το νομό της Εύβοιας.

Επίλογος

Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου παρουσιάζεται τμήμα της πραγματοποιηθείσας έρευνας με σκοπό την τεκμηρίωση της εν λόγω διαδρομής, η προώθηση της οποίας θα συμβάλει στην ανάδειξη του συγκεκριμένου δικτύου μνημείων σε πόλο έλξης «πολιτιστικών επισκεπτών». Ενδεικτικά παραθέτουμε ορισμένα από τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε ομάδα 25 ατόμων, τα οποία επισκέφτηκαν τα συγκεκριμένα μνημεία και συμπλήρωσαν σχετικά ερωτηματολόγια (Εικ. 8-10).

Ας επιτρέψουμε λοιπόν στις πολιτιστικές διαδρομές να μας οδηγήσουν σε ένα ταξίδι με κυριότερους σταθμούς την προστασία και τον σεβασμό προς τα μνημεία και το φυσικό περιβάλλον που τα πλαισιώνει.

Βιβλιογραφία

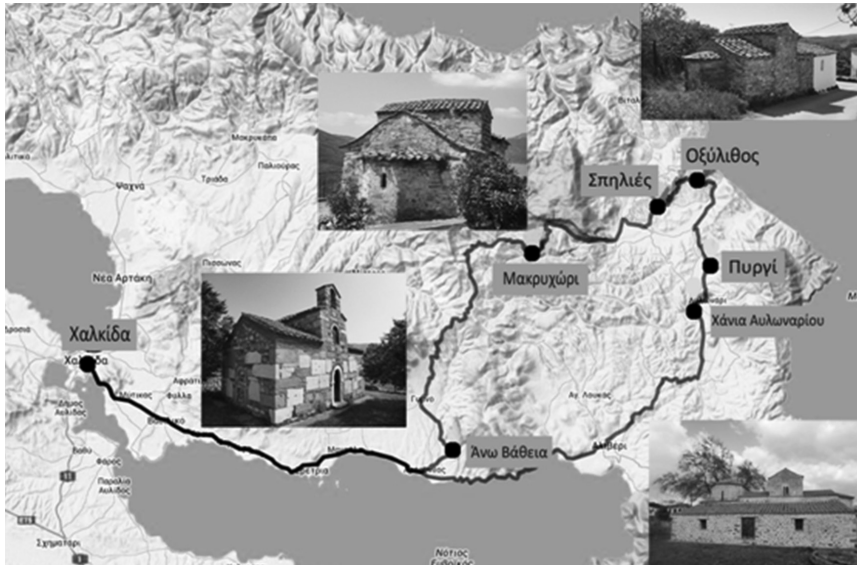
- Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (1995) 'Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές: δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης'. *Σύγχρονα θέματα* 55, 104-111.
- Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (2009) 'Πολιτιστικές διαδρομές: Μία πρόταση για την μελέτη και την ανάδειξη της πολύπλευρης πολιτιστικής πραγματικότητας'. Στο *Πορεία, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Διονύση Ζήβα*, επιμέλεια Μ. Ε. Γραφάκου, Μ. Αδάμη-Καρδαμίτση και Ε. Μαΐστρου, 16-37. Αθήνα: Εξάντας.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μ. (1977) 'Τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αι. στην Εύβοια. Ο Σωτήρας στο Πυργί και η Αγία Θέκλα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 32(Α' Μελέτες), 9-38.
- Γιαννούλης, Δ. (2010) *Οι τοιχογραφίες των Βυζαντινών Μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών.
- Γκιολές, Ν. (1992) *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Γκιολές, Ν. (2004) 'Εικονογραφικά θέματα στη Βυζαντινή Τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο Εκκλησιών'. Στο *ΘΩΡΑΚΙΟΝ, Αφιέρωμα στην Μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, 263-284. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Γκράτζιου, Ο. (2010) *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1963) 'Ο βυζαντινός ναός της Αγίας Θέκλας Εύβοιας'. *Τεχνικά Χρονικά* Ιούνιος, 52-75.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1964) 'Ο Άγιος Γεώργιος Γυμνού Ευβοίας'. *Τεχνικά Χρονικά* Μάρτιος, 31-37.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1966) 'Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών'. Στον Τόμ. Β *Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον*, 263-284. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1983) 'Ο σταυρεπίστεγος ναός του Προδρόμου στην Τσούκα Μαντουδίου'. *Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 25, 271-280.
- Δημητροκάλλης, Γ. (1998-2000) 'Ο σταυρεπίστεγος ναός της Αγίας Τρίτης Καθενών Εύβοιας'. *Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 33, 49-62.
- Δημητροκάλλης, Γ. (2000) *Βυζαντινή Ναοδομία στην Νάξο*. Καθημερινή/Επτά Ημέρες. (13.2.1997).
- Δούκουρης, Β. (2009) *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Γαλατάκη Β. Εύβοιας*. Λίμνη: Έκδοση Ιεράς Μονής Αγίου Νικολάου Γαλατάκη.
- Δωρής, Μ. (1991) 'Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών και τους αντίστοιχους συμβολισμούς'. Στο *11ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, 45-46. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δρανδάκης, Ν. (1995) *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Εμμανουήλ, Μ. (1991) *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας*. Αθήνα: Έκδοση Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών.
- Εμμανουήλ, Μ. (1992) 'Η μνημειακή ζωγραφική στην Εύβοια κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας'. *Αρχαιολογία* 42, 76-80.
- Εμμανουήλ, Μ. (2003-2004) 'Ο ναός της Θεοτόκου στο Αλιβέρι'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών ΛΕ'*, 167-187.
- Εμμανουήλ-Γερούση, Μ. (1984-1985) 'Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο Ευβοίας'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 26, 391-420.
- Επιτροπάκης, Π. (2010) 'Μονόχωρες καμαροσκέπαστες βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος: ιδιόρρυθμοι "σταυρεπίστεγοι" της πρώιμης Ενετοκρατίας στην Κρήτη'. Στο *Ανταπόδοση. Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ε. Δεληγιάννη-Δωρής*, 141-152. Αθήνα: Βιβλιοτεχνία Ο.Ε.
- Ευαγγελίδης, Δ. (1931) 'Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου, (Κωστανιανή, Σταυρεπίστεγοι εκκλησiai της Ουζντίνας)'. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6, 258-276.
- Κακαβάς, Γ. (2006) 'Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής στην Εύβοια τον 14ο αι. Η περίπτωση της Αγίας Άννας στον Οξύλιθο'. Στο *Βενετία-Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Χαλκίδα 2004)*, επιμέλεια Χ. Α. Μαλτέζου και Χ. Ε. Παπακώστα, 267-289. Βενετία; Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας; Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Καλοπίση-Βέρτη, Σ. (1999) 'Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο'. Στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, επιμέλεια Κ. Νικολάου, 63-90. Αθήνα: Έκδοση ΙΒΕ/ΕΙΕ.

- Καλοπίση-Βέρτη, Σ. (2007) 'Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αι.'. Στο *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι Επιπτώσεις της. Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 2004, Ακαδημία Αθηνών. Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης*, επιμέλεια Π. Βοκοτοπούλου, 63-88. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κάππας, Μ. (2008) 'Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του Απλού Τετρακιδίου/Τετράστουλου'. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ελλάδα.
- Καπώνης, Ν. (2005) Τόμ. Α' και Β' 'Η ναοδομική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)'. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ελλάδα.
- Καραβασίλη, Μ. και Ε. Μικελάκης (1999) 'Πολιτιστικές διαδρομές. Προς μία ερμηνευτική του "πολιτιστικού τοπίου" με αναπτυξιακή προοπτική'. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 71, 82-86.
- Κατσάλη, Ε. (2015) 'Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου'. Στον Τόμ. II *Πρακτικά 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Ελλάδας, 2009-2011. Από τους Προϊστορικούς στους Νεότερους χρόνους. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Βόλος 15-18 Μαρτίου 2012)*, 719-728. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κατσελάκη, Α. (2015) 'Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου'. Στον Τόμ. II *Πρακτικά 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, 2009-2011. Από τους Προϊστορικούς στους Νεότερους χρόνους. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Βόλος 15-18 Μαρτίου 2012)*, 729-740. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κατσιώτη, Α. (1996-1997) 'Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αι. στα Δωδεκάνησα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51-52(Α'Μελέτες), 267-300.
- Κωσταρέλλη, Α. (2013) 'Η Μνημειακή ζωγραφική το 14ο αιώνα στη Νάξο: Τα ακριβώς χρονολογημένα μνημεία'. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ελλάδα.
- Λιάπης, Ι. Α. (1971) *Μεσαιωνικά Μνημεία Εύβοιας*. Αθήνα: Εργοστάσιο Γραφικών Τεχνών της Α.Ε. 'Εκδοτική Ελλάδος'.
- Μαστορόπουλος, Γ. (2004-2005) 'Ναοί και Μονύδρια της Χώρας Νάξου κατά την εποχή του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη'. Στον Τόμ. 19 *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών [Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ο Νάξιος. 250 χρόνια από την γέννησή του, (Νάξος 2000)]*, 345-402. Αθήνα: Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών.
- Μητσάνη, Α. (2000) 'Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αι.'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ' 21, 93-122.
- Μουρίκη, Ν. (1975) *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα Μάνης*. Αθήνα: Έκδοση για την πεντηκονταετηρίδα της Τράπεζας Αττικής. Αθήνα: Έκδοση της Τραπεζής Αττικής.
- Μπούρας, Χ. (1994) *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής. Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπούρας, Χ. (2001) *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ορλάνδος, Α. (1935) 'Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος'. *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* Α', 41-52.
- Ορλάνδος, Α. (1939-1940) 'Η Μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλάρια αυτής'. *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* Ε', 90-92.
- Ορλάνδος, Α. (1951) 'Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοιας'. *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* Ζ', 111-130.
- Παπαδάκη-Ökland, Σ. (1992) 'Δυτικότροπες τοιχογραφίες του 14ου αι. στην Κρήτη. Η άλλη όψη μίας αμφίδρομης σχέσης'. Στον Τόμ. 2 *ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 491-514. Αθήνα: Εκδόσεις Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Παππάς, Δ. (2004-2005) 'Βυζαντινή ναοδομία στην Εύβοια'. Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα.
- Παππής, Χ. (2002) *Το Πρόγραμμα 'Πολιτιστικές Διαδρομές' του ομώνυμου Ινστιτούτου του Συμβουλίου της Ευρώ-*

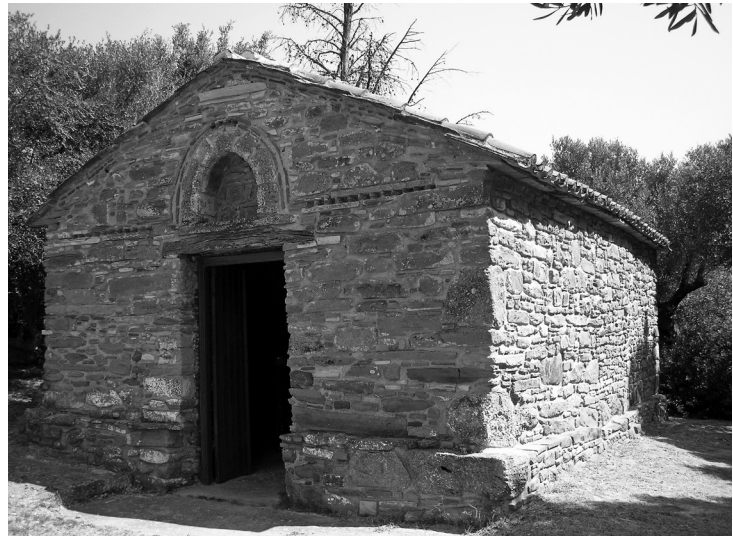
- πης: Η διαμόρφωση των Στόχων και η Οργάνωση για την Εφαρμογή τους. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, ΙΙ' Εκπαιδευτική Σειρά, Τμήμα Γενικής Διοίκησης. http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/13/2/445.pdf. Πρόσβαση Οκτώβριος 13, 2013.
- Ράπτης, Β. (2004) 'Η Βενετοκρατούμενη Εύβοια (13ος-14ος αι.)'. Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ελλάδα.
- Σκούρας, Θ. (1998) *Χριστιανικά μνημεία Εύβοιας*. Χαλκίδα: Εκδόσεις 'Σύγχρονος Τύπος Α.Ε.'
- Συκκά, Γ. (2013) 'Το νέο μοντέλο του πολιτισμού. Πολιτιστική επιχειρηματικότητα και συνδυασμός εκπαίδευσης - ψυχαγωγίας θα χαρακτηρίζει την περίοδο 2014-2020'. *Εφημερίδα Καθημερινή*. http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_civ_2_29/06/2013_525003. Πρόσβαση Ιούλιο 4, 2013.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (1992) 'Αρχαιολογικά Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Εύβοιας (Ιστορικό πλαίσιο-Μνημεία-Προβλήματα και αιτήματα)'. *Αρχαιολογία* 42, 63-75.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (2012) 'Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της Λατινοκρατούμενης Εύβοιας'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ'(33), 141-154.
- Φαράντος, Χ. (1980) 'Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες στις περιοχές των χωριών: Αλιβέρι, Κατακαλός, Βελούσια, Άγ. Λουκάς, Παραμερίτες, Θαρούνια, Κρεμαστός, Όριο, Μουρτάρι, Οχτωνιά, Αυλωνάρι, Άγ. Γεώργιος και Αχλαδερή της Ν. Εύβοιας'. *Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 23, 323-380.
- Φαράντος, Χ. (1983) 'Δύο άγνωστοι σταυρεπίστεγοι ναοί στις περιοχές των χωριών: Αχλαδερή και Αγ. Δημήτριος της Νότιας Εύβοιας'. *Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 25, 289-306.
- Φαράντος, Χ. (1984-1985) 'Δύο σταυρεπίστεγοι ναοί στις περιοχές των χωριών: Μετόχι και Λενωσαίοι της Νότιας Εύβοιας'. *Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 26, 373-390.
- Φουστέρης, Γ. (2006) 'Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς'. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ελλάδα.
- Χριστοφοράκη, Ι. (2000) 'Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522)'. Στον Τόμ. Β ΡΟΔΟΣ 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), 449-464. Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- *
- Bouras, C. (1995) 'A Chance Classical Revival in Byzantine Greece'. In *Byzantine East, Latin West: Art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, edited by C. Moss and K. Kiefer, 585-589. Princeton: Princeton University Press.
- Ćurčić, S. (2010) *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Yale: Yale University Press.
- Emmanuel, M. (1990) 'Die Fresken der Muttergottes-Hodegetria Kirche in Spelies auf der Insel Euböia (1311). Bemerkungen zu Ikonographie und Stil'. *Byzantinische Zeitschrift* 83, 451-467.
- Emmanuel, M. (1991) 'La peinture byzantine de l'île d'Eubée en Grèce au XIIIe siècle'. *Corci di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 38, 185-196.
- Gerstel, S. (2006) 'An alternative view of the Late Byzantine sanctuary screen. Appendix: solid masonry temple'. In *Thresholds of the sacred: architectural, art historical, liturgical, and theological perspectives on religious screens, East and West*, edited by S. E. J. Gerstel, 134-161. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- 'Institut Européen des Itinéraires Culturels'. Culture Routes. http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?/. Last accessed May 5, 2013.
- Kalopissi-Verti, S. (1992) *Dedicatory inscriptions and Donor portraits in the thirteenth-century churches of Greece*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koder, J. (1973) 'Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft'. Vol. I of *Tabula Imperii Byzantini*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Kostarelli, A. (In press) 'The Sponsorship on the island of Naxos. The evidence of churches' inscriptions of 14th-century painted decorations'. *International Scientific Conference, The institution of Sponsorship-From ancient to modern times, Thessaloniki 7-8 February, 2014*.

- Koumoussi, A. (1987) *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Saint Thècle en Eubée, (Rapports avec l'art occidental)*. Athens: Universite de Paris I; Pantheon; Sorbonne.
- Küpper, H. M. (1990) Vols. I and II of *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.
- Laiou, A. (1982) 'The Role of Women in Byzantine Society'. *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik* 32(1), 233-260.
- Millet, G. ([1916]1974) *L'école grecque dans l'Architecture Byzantine*. Paris; London: Variorum Reprints.
- Mitsani, A. (2000) 'Provincial Byzantine Wallpaintings on Methana'. In *Byzantinische-Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. Symposium in Marburg, 1997*, edited by G. Koch, 227-244. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Velmans, T. (1968) 'Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée'. *Cahiers Archéologiques* 18, 192-225.
- Velmans, T. (1977) Vol. I of *Peinture murale à la fin du Moyen Âge*, edited by A. Grabar and J. Hubert. Paris: Éditions Klincksieck.

Εικόνες

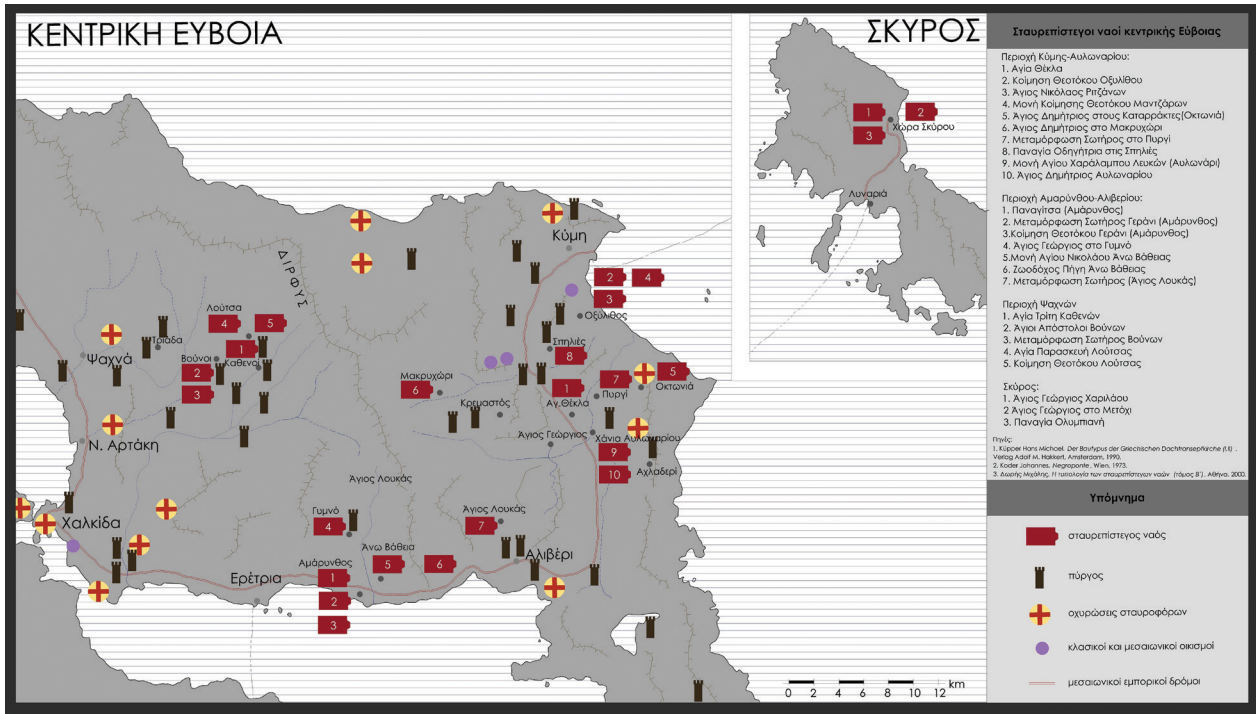
Εικόνα 1.
Χάρτης προτεινόμενης
διαδρομής.

Εικόνα 2.
Άποψη του ναού
Αγίας Άννας
Οξύλιθου.

Εικόνα 3.
Επιγραφή στο ναό
της Αγίας Άννας
Οξύλιθου.

Εικόνα 4. Χάρτης σταυρεπίστεγων ναών κεντρικής Εύβοιας.

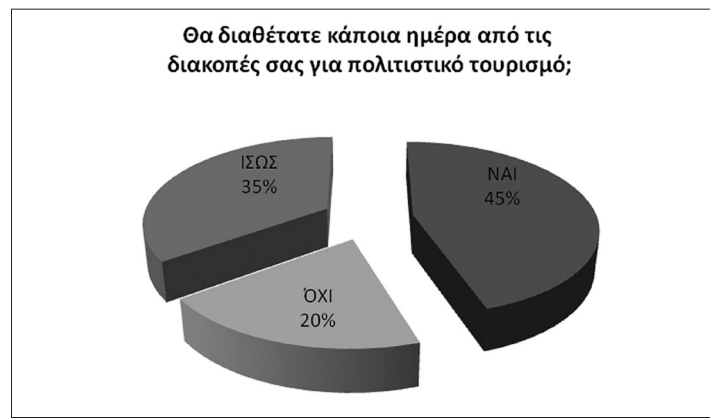
Εικόνα 5. Άποψη του ναού Παναγίας στις Σπηλιές.

Εικόνα 6. Θέση επιγραφής στο ναό της Παναγίας στις Σπηλιές.

Εικόνα 7.
Άποψη του ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος
στο Πυργί.

Εικόνες 8-10.
Απεικόνιση αποτελεσμάτων
έρευνας σε ομάδα επισκεπτών.

